

GRZEGORZ KUCHARCZYK
(Poznań)

ONNO KLOPP I „CZARNA LEGENDA PRUS”

Onno Klopp należał w swoim czasie do najbardziej prominentnych zwolenników tzw. wielkoniemieckiej koncepcji zjednoczenia Niemiec, zakładającej ścisły związek prowincji austriackich z resztą Niemiec oraz rezerwującej dla dynastii Habsburgów naczelną pozycję polityczną w przyszłym zjednoczonym państwie niemieckim. W 1866 r. na polach Sadowy koncepcja ta poniosła klęskę w starciu z bismarckowską drogą zjednoczenia Niemiec. Wraz z utworzeniem Związku Północnoniemieckiego, a następnie opromienionej sławą Sedanu II Rzeszy, „wielkoniemiecka” koncepcja i jej zwolennicy odeszli w zapomnienie. Ten stan trwa do dzisiaj, również w historiograficznych badaniach zajmujących się okresem poprzedzającym utworzenie II Rzeszy Niemieckiej.

Postać Onno Kloppa — historyka głęboko zaangażowanego we współczesne mu spory polityczne, nie przyciągnęła zainteresowania historyków niemieckich lub austriackich (nie mówiąc o polskich). Jeśli nie liczyć biograficznej pracy autorstwa Wiarda von Kloppa¹ (syna omawianego tutaj historyka), nie ma badań analizujących historiograficzną i polityczną myśl Onno Kloppa. Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie poglądów Kloppa dotyczących państwa pruskiego. Konterfekt Prus, który wyszedł spod pióra proaustriackiego Kloppa, służył również (a może przede wszystkim) jako głos w dyskusji z historykami i politykami będącymi zwolennikami pruskiej (tzn. z wyłączeniem Austrii) drogi zjednoczenia Niemiec. W zamyśle Kloppa przedstawiony przez niego obraz „innych Prus”² miał być niejako porte parole preferowanego przezeń „innego” zjednoczenia Niemiec.

Onno Klopp urodził się w 1822 r. w Leer, we wschodniej Fryzji. Studia historyczne ukończył na uniwersytecie w Getyndze. Od końca lat czterdziestych pozostawał w ścisłym związku z władcami Królestwa Hanoweru. Na zlecenie króla Hanoweru Jerzego V zajmował się przygotowaniem wydania pism Leibniza (ta 11-tomowa edycja pod redakcją Kloppa ukazała się w latach 1864–84)³. W 1866 roku powierzono mu reorganizację archiwów Królestwa Hanoweru. Wojna wewnątrz Związku Niemieckiego przeszkodziła w realizacji tego zadania. Klęska Austrii i jej sprzymierzeńców (m.in. Hanoweru) zmusza Kloppa do udania się wraz z hanowerskim dworem na

¹ Por. W. von Klopp, *Der Lebenslauf von Onno Klopp 1822–1903*, „Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden”, t. 16, 1907.

² Oczywiście „inne Prusy” Kloppa miały charakter zupełnie przeciwny od tych przedstawionych przez H. J. Schoepsa w jego słynnej pracy *Das andere Preussen*, Berlin 1967.

³ G. von Leibniz, *Historische-politische Schriften*, t. 1–11, wyd. O. Klopp, Hannover 1864–1884.

wygnanie do monarchii habsburskiej. Po przybyciu do Wiednia Klopp angażuje się w działalność welfickiej, antybismarckowskiej opozycji. Zajmuje się także nauką dzieci hanowerskiego następcy tronu (późniejszego pretendenta) księcia Ernesta Augusta. Współpracuje również z austriackim „Vaterland”, pismem związanym z wiedeńskimi konserwatystami („Hochkonservativer”). W roku 1872 Klopp oficjalnie przyjął austriackie poddaństwo, a w rok później nastąpiła jego konwersja na katolicyzm. Na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych w wiedeńskim mieszkaniu Kloppa dochodziło do poufnych rozmów między przywódcą niemieckiego „Centrum” Karlem Windhorstem a papieskimi dyplomatami, co przygotowywało grunt pod podjęty przez papieża Leona XIII plan złagodzenia konfliktu między Watykanem a II Rzeszą, wywołanego przez politykę „Kulturkampf”⁴.

Pierwszym wielkim dziełem historycznym Onno Kloppa była trzytomowa *Geschichte Ostfrieslands*⁵. Następnie Klopp zajął się badaniem dziejów wojny trzydziestoletniej⁶ i losami sukcesji hanowerskiej w Wielkiej Brytanii (14-tomowe, monumentalne dzieło *Der Fall des Hauses Stuart und die Succession des Hauses Hannover*)⁷. Już po śmierci Kloppa światło dzienne ujrzały jego *Politische Geschichte Europas seit der Völkerwanderung*⁸.

W latach sześćdziesiątych XIX w. Klopp bliżej zajął się dziejami Prus, a w szczególności czasem panowania Fryderyka II⁹. Jak już wcześniej wspomniałem, nie były to li tylko rozprawy historyczne, ale głos w toczącej się wówczas w Niemczech debacie nad drogą i kształtem przyszłego zjednoczenia Niemiec. W dużej mierze odpowiedzi na ten problem szukano w analizie historii państwa Hohenzollernów, dokonywanej zarówno przez zwolenników koncepcji o „niemieckim powołaniu” Prus, jak i jej zdecydowanych przeciwników (m.in. Kloppa).

Onno Klopp był zdecydowanym przeciwnikiem wizji Niemiec (i Prus) prezentowanej przez tzw. gotajską szkołę historyczną¹⁰. O ile w przypadku tej ostatniej można mówić o gloryfikacji Prus, to dominującą cechą historycznego pisarstwa Kloppa było zarysowanie „czarnego” obrazu dziejów państwa Hohenzollernów. Państwa, które poprzez swój wynaturzony rozwój — za co w głównej mierze Klopp obwinał Fryderyka II — zagraża najistotniejszym interesom Niemiec jako całości.

Zdaniem hanowerskiego historyka fundamentem wzrostu znaczenia państwa brandenbursko-pruskiego na przełomie XVII i XVIII w. było jego oparcie się w polityce zagranicznej o monarchię Habsburgów¹¹. Również fakt królewskiej koronacji Fryderyka I w 1701 r. Klopp interpretował jako owoc proaustriackiej polityki ówczesnych władców Prus i Brandenburgii¹². Wszelako dopuszczenie do zaistnienia tego wydarze-

⁴ Por. W. von Klopp, *Der Lebenslauf von Onno Klopp*, s. 30–32.

⁵ O. Klopp, *Geschichte Ostfrieslands*, t. 1–3, Osnabrück 1854–1858.

⁶ O. Klopp, *Tilly im dreißigjährigen Kriege*, t. 1–2, Stuttgart 1861.

⁷ O. Klopp, *Der Fall des Hauses Stuart und die Succession des Hauses Hannovers*, t. 1–14, Wien 1875–1888.

⁸ O. Klopp, *Politische Geschichte Europas seit der Völkerwanderung*, t. 1–2, Mainz 1912; idem, *Deutschland und die Habsburger*, Graz 1908.

⁹ Por. O. Klopp, *Der König Friedrich II von Preußen und die deutsche Nation*, Schaffhausen 1860; idem, *Die preußische Politik des Fridericianismus nach Friedrich II*, Schaffhausen 1867. Te dwie prace zostały wykorzystane w tym artykule jako podstawowe źródło poglądów Kloppa odnośnie do historii Prus.

¹⁰ Por. m.in. H. von Sybel, *Die Begründung des deutschen Reiches durch Wilhelm I*, München-Leipzig 1889; H. von Treitschke, *Deutsche Geschichte in neunzehnten Jahrhundert*, Leipzig 1927, 3 wyd.

¹¹ O. Klopp, *Der König Friedrich II*, s. 15.

¹² *Ibid.*, s. 16.

nia traktował jako błąd polityki austriackiej, przyczyniającej się tym samym do podminowywania już i tak wątej jedności Rzeszy Niemieckiej. Rzesza mogła bowiem wytrzymać sytuację, gdy jej książęta byli suwerenami w państwach leżących poza jej obrębem i nie będących w ścisłych związkach z Rzeszą jako taką. Przykład Hanoweru (którego władca był jednocześnie królem Anglii) lub Polski (której królem był elektor saski) dowodził, że jedynym czynnikiem jednoczącym tak różne podmioty polityczne była osoba władcy — nie zachodziła inna możliwość istnienia realnej i długofalowej wspólnoty interesów np. między Anglią a Rzeszą lub Rzeczpospolitą a Rzeszą, która by destrukcyjnie działała na delikatną polityczną równowagę wewnątrz Niemiec. Natomiast — na co wskazywał Klopp — sytuacja Brandenburgii i Prus diametralnie odbiegała od powyżej przedstawionego wzoru. Związki między Brandenburgią a Prusami były już wówczas (tj. w 1701 r.) zbyt silne, aby Hohenzollernowie mogli oprzeć się pokusie przeniesienia świeżo osiągniętej suwerenności w Prusach na teren brandenburskiego księstwa, zmieniając tym samym układ sił w Rzeszy¹³.

Objęcie władzy w Prusach przez Fryderyka II było według Kloppa przełomowym wydarzeniem w historii tego państwa, ponieważ oznaczało definitywne wejście Prus na drogę konfrontacji z Austrią, nadało pruskiej polityce charakter agresywności i makiawelicznego amoralizmu. System polityczny stworzony przez Fryderyka II i kontynuowany przez jego następców był od początku nastawiony na konflikt z państwem Habsburgów. Zdaniem Kloppa ta tendencja była już stale obecna w polityce pruskiej od 1740 r.¹⁴ Czym jest bowiem fryderycjański system w polityce? „Na zewnątrz jest to dążenie do podboju, które nie znajduje ograniczenia w żadnym moralnym «chcę», a jedynie w fizycznym «mogę». Wewnątrz jest zasada militarnego absolutyzmu jako stała gotowość do zdobywczych wojen”¹⁵. Rozpoczęcie przez Fryderyka II wojen z Austrią i dokonana przezeń aneksja Śląska były najjaskrawszymi przykładami antyaustriackiego kierunku polityki pruskiej od 1740 r. Zresztą, jak pisał Klopp, „Ein preußischer Patriotismus ohne den Bestandteil dieses Hasses, ohne Schadenfreude bei einem Unglück von Österreich, ist kaum denkbar”¹⁶.

Przełomowym jednak wydarzeniem dla całych Niemiec była rozpętana przez Fryderyka II wojna siedmioletnia. Klopp stanowczo odrzucał teorię o przewencyjnym charakterze uderzenia Prus na Saksonię w 1756 r., które miało uprzędzić agresję kierowanej przez Austrię antypruskiej koalicji¹⁷. Pokój w Hubertusburgu, kończący w 1763 r. siedmioletni konflikt, przypieczętował zdaniem Kloppa istnienie prusko-austriackiego dualizmu w Niemczech. Klopp rozpatrywał wojnę siedmioletnią jako ogólnoniemiecką ekspedycję karną przeciw królowi pruskiemu, mającą na celu sprowadzenie go do poprzedniego znaczenia, tj. godności elektora brandenburskiego. Ponieważ próba ta zakończyła się niepowodzeniem, automatycznie wzrosła siła i sa-

¹³ „Die Interessen der Länder konnten sich in der Person des Regenten nahe treten, einst mit einander konnten sie niemals werden. Anders war es mit Brandenburg und Preussen. [...] Es mußte die Besorgnis aufkeimen, daß ein König in Preußen streben würde dies Preußen nach Brandenburg zu tragen, in Brandenburg eben so selbstständig und unumschränkt zu werden, wie er es in Preußen war”, *ibid.*

¹⁴ „Dieses System ist, dem Ursprung gemäß, die Todesfeindschaft gegen Österreich, wenn nicht offen, so doch versteckt”, O. Klopp, *Die preußische Politik*, s. XIII.

¹⁵ „Es ist nach Außen das Streben der Eroberung, welches keine Grenze findet in einem moralischen Wollen, sondern lediglich an dem physischen Können. Es ist nach Innen das Princip des militärischen Absolutismus, als der steten Bereitschaft zum Eroberungskriege”, *ibid.*, s. 1.

¹⁶ *Ibid.*, s. 31.

¹⁷ Por. O. Klopp, *Der König Friedrich II*, s. 281–282.

modzielność królestwa pruskiego. Oznaczało to również, że odąd każda próba wychodząca od cesarza (tj. od Habsburgów) przywrócenia politycznej skuteczności Rzeszy, w państwie Hohenzollernów znajdzie swojego naturalnego i zdecydowanego przeciwnika¹⁸.

Według Kloppa dualizm przesądzony w Hubertusburgu nie ograniczał się do stosunków międzypaństwowych, ale dotyczył samego życia narodowego: „Die Existenz zweier Völker war durch den Frieden von Hubertsburg documentiert: diese Völker waren die Deutschen und die Preußen. Denn dieser letztere Name gewann von da an die Oberhand für die Untertanen des Königs in Preußen und Kurfürsten von Brandenburg. Die Grundlage war gelegt. Was ferner sich entwickelte, war eine unvermeidliche Folge dieses Dualismus. Da der König von Preußen der Natur der Sache gemäß in Deutschland keine Freunde hatte und nicht haben konnte: so mußte er seine Stütze im Auslande suchen”¹⁹.

Kolejnym przykładem wskazywanym przez Kloppa na poparcie tezy o zaborczym charakterze polityki Prus są rozbiory Rzeczypospolitej. Głównym motorem polityki zmierzającej do stopniowej likwidacji państwa polskiego były właśnie Prusy Fryderyka II. „Er [tj. Fryderyk II — G. K.] war der moralische Urheber der Teilung von Polen, dem Sklavenlande. Die unglücklichen Polen wandelt damals den Wahlspruch der Hohenzollern, das *sum cuique* durch den Zusatz *rapuit*. Es erscheint wie ein Witz, und doch liegt in dem Witze ein tiefer und furchtbarer Ernst”²⁰. Klopp nie wahał się przed przeprowadzeniem analogii między antypolską a antyniemiecką polityką realizowaną przez Hohenzollernów: „Wie einst von dem Staate der Hohenzollern der Gedanke der Teilung von Polen ausging und durch seine Mithilfe ausführbar war: so hat derselbe Staat der Hohenzollern auch Deutschland zerschlagen und zerstückt”²¹.

Klopp nie przeoczył oczywiście faktu, że współnikiem Prus w rozbiorach Rzeczypospolitej była również Austria. Usprawiedliwiając decyzję Marii Teresy o przyłączeniu się do pierwszego rozbioru pisał, że była ona rezultatem nacisków wywieranych na Austrię wspólnie przez Prusy i Rosję. W 1773 r. alternatywą dla Austrii, jak przekonuje Klopp, był albo współdziałanie w rozbiorze, albo wojna przeciw Prusom i Rosji²². Podkreśla on równocześnie, że to właśnie państwo Habsburgów było jedynym sąsiadem Polski, który w końcu XVIII w. czynił poważne starania na rzecz utrzymania polskiej państwowości. Według hanowerskiego historyka najwyraźniej widać to w polityce przedwcześnie zmarłego cesarza Leopolda II, który w latach 1790–1792 usiłował odciągnąć Prusy od fatalnego dla całej Europy Środkowej przymierza z Rosją. Ta ostatnia była tym państwem regionu, które w długiej perspektywie najwięcej korzystało ze zniknięcia Rzeczypospolitej z mapy Europy. Niezrealizowanie koncepcji Leopolda II Klopp wiązał z dwoma wydarzeniami: wypowiedzeniem wojny Austrii przez rewolucyjną Francję, co pociągnęło za sobą przesunięcie ciężaru polityki austriackiej na zachód, oraz śmiercią w 1792 r. cesarza Leopolda II, autora i najgorętszego zwolennika antyrosyjskiej (a co za tym idzie propolskiej) polityki Austrii²³.

¹⁸ Ibid., s. 282–283.

¹⁹ Ibid., s. 284; por. także: „Friedrichs ganzes Regierungssystem, seine Kriege, seine innere Verwaltung, seine Gesetzgebung, kurz alles war darauf berechnet eine besondere „nation prussienne“ zu konstatieren”, *ibid.*, s. 492.

²⁰ O. Klopp, *Die preußische Politik*, s. 60.

²¹ Ibid., s. IX.

²² O. Klopp, *Der König Friedrich II*, s. 303.

²³ O. Klopp, *Die preußische Politik*, s. 5–6.

Analiza dokonana przez Kloppa, mająca usprawiedliwić udział Austrii w pierwszym rozbiore, jest przykładem wykraczającego poza ramy naukowej obiektywności zaangażowania hanowerskiego historyka, nawet za cenę pomijania oczywistych faktów, w upowszechnianiu proabsburskiej wizji historii. Faktem, który został pominięty przez Kloppa przy okazji omawiania genezy rozbiorów Polski, jest to, że właśnie Austria w 1769 r. dokonując bezprawnej aneksji polskiego Spiszu, a następnie starostw czorsztyńskiego, sądeckiego i nowotarskiego, dała przykład i sygnał innym sąsiadom Rzeczypospolitej. Jeszcze przed 1772 r., po porozumieniu z Józefem II, Fryderyk II rozpoczął akcję odgradzania Pomorza Gdańskiego „kordonem sanitarnym”, Rosja dołączyła się jako trzecia do zaborczego procederu. W świetle tych oczywistych faktów, znanych przecież doskonale i w czasach Kloppa, nie do utrzymania jest teza proaustriackiego historyka o przymusowym udziale Austrii w pierwszym rozbiore.

Oprócz rozsadzania wewnątrzniemieckiej jedności Klopp zarzucał Prusom Fryderyka II obiektywne działanie na korzyść interesów rosyjskich. Wszczynianie przez Fryderyka II konfliktów z Austrią w konsekwencji doprowadzało do osłabienia obu tych państw względem Rosji i to w sytuacji, gdy dotychczasowa bariera oddzielająca Rosję od Europy Środkowej — Polska, na skutek krótkowzrocznej (bo zachłannej) polityki pruskiej ulegała stopniowej anihilacji. Niedostrzeżenie przez Fryderyka II niebezpieczeństwa rosyjskiego w połączeniu z bezrozumną antyaustriacką polityką — oto według Kloppa czynniki ułatwiające ekspansję wpływów rosyjskich w Europie. Z punktu widzenia interesów niemieckich ostatnią rzeczą, jaką należało czynić, było dopuszczenie do sytuacji, w której Rosja odgrywałaby rolę arbitra między Prusami a Austrią. Jednak do takiej właśnie sytuacji dopuścił swoją błędną polityką Fryderyk II. Pisząc o zakończeniu konfliktu między Prusami a Austrią na tle sukcesji bawarskiej. Klopp stwierdzał: „Derselbe Mann [tj. Fryderyk II — G.K.], der sehr wohl wußte, den er früher selbst geschildert, welche Gefahren für den Westen das Emporwachsen Rußlands bereite, hat aus Kriegsgier und fanatischem Haße gegen die deutsche Macht, welche nicht ihn, sondern welche er beleidigt hatte, so oft er konnte, die Russen nach Deutschland gezogen und, da er sie nicht zu tätigen Hilfe für ihn bewegen konnte, sie zu Schiedsrichtern des deutschen Vaterlandes gemacht. Er war sich dessen voll bewußt”²⁴.

Próbując znaleźć wytłumaczenie dla tego pruskiego fatalnego zauroczenia Rosją, Klopp wskazywał na istnienie podobieństw w wewnętrznych zasadach ustrojowych państwa Romanowów i państwa Hohenzollernów. Cały wewnętrzny ustrój tych państw był bowiem niczym innym, jak zinstytucjonalizowaną rewolucją, a ich władcy rewolucjonistami w koronach. Twórcy Rewolucji Francuskiej nie byli wcale osamotnieni, ideowych pobratymców znajdowali na królewskich dworach: „Das Zusammenreffen der Ausbrüche des Vulkans der französischen Revolution, mit dem Wiederauflockern der nicht minder revolutionären Gier der Czarin nach der Vernichtung Polens, war für Europa und zunächst für Deutschland und Polen darum so verhängnisvoll, weil der Staat der Hohenzollern existierte mit seinem Principe des Wachstumes um jeden Preis”²⁵.

²⁴ O. Klopp, *Der König Friedrich II*, s. 371–372.

²⁵ O. Klopp, *Die preußische Politik*, s. 5.

Klopp nie dopatrywał się afiliacji Prus z rewolucyjnym duchem Oświecenia li tylko w znanej zażyłości, w jakiej przez pewien czas żyli Fryderyk II i najbardziej prominentni z francuskich „philosophes”. Podobieństwo leżało głębiej i było nie tyle symbolicznej, ile całkiem realnej natury: „So wenig wie der Mohr seine Haut wandeln kann, oder der Panther seine Flecken: so wenig kann Preußen aufhören, ein nach innen absoluter, nach außen eroberender Militärstaat zu sein. Es gibt für diesen Absolutismus nur zwei Formen: bisher die Monarchie, in Zukunft vielleicht auch einmal die Demokratie, einen Convent, wie den von 1793”²⁶.

Na czym polegała wskazywana przez Kloppa rewolucyjność państwa pruskiego? Przesądzały o niej dwa elementy: ewidentnie agresywna polityka zagraniczna oraz zbudowane według centralistycznego modelu państwo. Dostrzeganie w postępującej centralizacji czynnika przygotowującego grunt pod rewolucję miało w czasach Kloppa już kilkudziesięcioletnią tradycję w europejskiej myśli politycznej. Początek dał jej Alexis de Tocqueville w swoim klasycznym dziele *Dawny ustrój i rewolucja*. Tę koncepcję rewolucji „od góry” rozwijali również m.in. Astolph de Custine i w Polsce Zygmunt Krasiński²⁷. Onno Klopp doskonale się mieści w tej tradycji. O ile wcześniej wymienieni myśliciele wskazywali przeważnie na Rosję i Francję ancien régime’u jako na przykłady „czarnego jakobinizmu”, to Klopp dorzucał do tego katalogu przykład Prus.

Analiza wewnętrznego ustroju państwa Hohenzollernów doprowadziła Kloppa do wniosku, że jego *raison d’être* było traktowanie człowieka tylko jako materiału przydatnego do kultu „Molocha z krwi i żelaza”²⁸. Doprowadzona do maksymalnych granic centralizacja państwa, która z kolei powoduje faktyczną atrofie życia społecznego, była w mniemaniu Kloppa kolejnym niestawnym dziełem Fryderyka II. Według hanowerskiego historyka jest bowiem mitem twierdzenie rozpowszechniane przez historyków gloryfikujących Prusy (np. Droysen, Treitschke), jakoby fryderycjański okres w historii Prus był czasem dynamicznego rozwoju wszystkich sfer życia państwowego. Zdaniem Kloppa było dokładnie odwrotnie: „Friedrich lahmte den Fleiß und die Tätigkeit seiner Untertanen durch seine unzähligen Verbote. Seine Zölle, seine Monopole trieben den Fleiß und die Tätigkeit vieler seiner Untertanen auf die verderblichen Bahnen des Schleichhandels, des Lüges und des Truges, in die Schule aller Lächer”²⁹. Klopp polemizował również z tezą o demograficznej ekspansji Prus w czasach Fryderyka II. Według niego realnie (tzn. jeśli nie liczyć przyrostu ludności powstałego na skutek aneksji Śląska i ziem polskich) nie nastąpił wzrost liczby ludności w okresie panowania Fryderyka II. Przyczyną tego stanu rzeczy znowu była paraliżująca omnipotencja państwa: „Der Grund um deren willen die Bevölkerung nicht stieg und nicht steigen konnte, liegt sehr nahe. Es war der nagende Wurm einer in aller Beziehung überspannten, regulierenden, fiskalischen, inquisitorischen Staatsverwaltung. Nicht bloß war die natürliche Population gehindert: die Menschen flohen”³⁰.

²⁶ Ibid., s. 56.

²⁷ Por. A. de Tocqueville, *Dawny ustrój i rewolucja*, Kraków 1994; A. de Custine, *Rosja w 1839 roku*, Warszawa 1995; G. Kucharczyk, *Myśl polityczna Zygmunta hr. Krasińskiego*, Poznań 1995.

²⁸ „Der Zweck des menschlichen Daseins in diesem Staate der Hohenzollern ist nur eine, direct oder indirect als Material zu dienen für den Molochdienst von Eisen und Blut”, *ibid.*, s. XIII–XIV.

²⁹ O. Klopp, *Der König Friedrich II*, s. 457.

³⁰ *Ibid.*, s. 464.

Ta opisywana przez Kloppa wszechobecność państwa pruskiego, która osłabiała aktywność poddanych, stanowi zdecydowane przeciwieństwo sposobu rządzenia Austrią przez Habsburgów (takiego, jakim przedstawiał go sam Klopp). Najwyraźniej ową różnicę Klopp dostrzega porównując losy ziem polskich jako części składowych poszczególnych państw zaborczych. W przeciwieństwie do państwa Hohenzollernów, Austria Habsburgów nie formułowała celu swojej polityki wewnętrznej jako uciskania narodów zamieszkujących naddunajską monarchię. Władcy rezydujący w Wiedniu potrafili docenić korzyści płynące z narodowego zróżnicowania swoich poddanych³¹. Warto przy tej okazji zauważyć, że powyższą diagnozę Klopp odnosił nie tylko do zamkniętej dawno przeszłości (koniec XVIII w.), ale również do czasów mu współczesnych.

Natomiast wewnętrzna logika działania systemu stworzonego przez Fryderyka I wprost popychała Prusy na drogę centralizacji i uniformizacji. Te właśnie cechy państwa pruskiego, zdaniem Kloppa, najboleśniej odczuwali i cały czas odczuwają (w czasach jemu współczesnych) Polacy ziem zaboru pruskiego. Klopp zaznacza jednak, że w tym przypadku nie należy używać słowa „germanizacja”, ale raczej „borusyfikacja”³². Duch bowiem fryderycjanzmu stoi w otwartej i całkowitej sprzeczności z narodowymi tradycjami niemieckimi, charakteryzującymi się umiłowaniem sprawiedliwości, ustrojem federacyjnym i defensywną polityką zagraniczną — czyli dokładną odwrotnością zasad realizowanych przez Prusy Fryderyka II³³.

Onno Klopp nie omieszczał podkreślić, że niejednokrotnie w bieżącej polityce liberalizm Austrii w podejściu do kwestii narodowościowej był pewnym handicapem wobec Prus, powodował bowiem w austriackiej monarchii brak wewnętrznej prężności i energii³⁴. Z drugiej jednak strony o wiele więcej szkód państwu Habsburgów przyniosło kopiowanie restrykcyjnej wewnętrznej polityki Fryderyka II przez cesarza Józefa II³⁵. Józefinizm nie leżał w austriackich tradycjach ustrojowych, był natomiast duchowym dzieckiem fryderycjanzmu.

Klopp poddał również rewizji obraz panowania Fryderyka II proponowany przez „małoniemieckich” historyków, przedstawiający panowanie syna Fryderyka, Wilhelma I, jako okres rozwoju niemieckiej kultury. Jeżeli w owym czasie można mówić o takim rozwoju, to z pewnością nie był on zasługą Hohenzollerna, ale w dużej mierze dokonał się wbrew niemu³⁶ (jako najwyrazistszy przykład niezrozumienia przez Fryderyka II potrzeby rozwoju niemieckiej kultury Klopp podawał pogardę żywioną przez króla Prus wobec języka niemieckiego i wyłączenie posługiwanie się przezeń w mowie i piśmie językiem francuskim).

³¹ „Der Fridericianismus dagegen vertraut auf die Kraft der Assimilation, die er, vermoge des militarisch-centralisirten Absolutismus, der entgegenstehende Rechte nicht kennt, in einem hohen Grade besitzt. Der Staat Preussen ist eben so wie nach außen hin, auch in dieser Beziehung der gerade Gegensatz der Macht Österreich”, O. Klopp, *Die preußische Politik*, s. 61.

³² *Ibid.*, s. 63.

³³ „... der wahrhaft deutsche Geist, der Geist der Gerechtigkeit gegen Alle, der Geist der Föderation der deutschen Stamme unter einander, der Geist der Defensive nach außen, in schreidendem und unlosbarem Widerspruche steht mit dem Fridericianismus”, *ibid.*, s. 63.

³⁴ *Ibid.*, s. 61.

³⁵ *Ibid.*

³⁶ „Die neue Literatur entwickelte sich ohne ihn, und mittelbar gegen ihn. Deutscher Geist und deutsches Leben verdankt also dem Könige einem Anstoß zur Forderung, ohne Zweifel, nämlich die Forderung des Widerspruches gegen ihn”, O. Klopp, *Der König Friedrich II*, s. 455.

Za szczególnie niebezpieczną cechą zinstytucjonalizowanej pruskiej rewolucji Klopp uważał zaprzęgnięcie do służby państwu religii chrześcijańskiej. Nieprzypadkowo, jego zdaniem, stało się to z panującym w Prusach protestantyzmem — katolicyzm bowiem w żaden sposób nie jest podatny na manipulacje władzy państwowej³⁷. Z kolei w samej istocie protestantyzmu i jego historii Klopp dopatrywał się niemałych skłonności do uznania nad sobą supremacji państwa. W przypadku Prus taka sytuacja jest tym niebezpieczniejsza, że państwo Hohenzollernów poprzez swoją agresywność przejawianą w polityce zagranicznej pozostaje w sprzeczności z nakazami moralności chrześcijańskiej. Ten stan rzeczy wcześniej czy później — o czym przekonuje Klopp — musi doprowadzić do upadku życia religijnego i nierozwiązywalnego konfliktu sumień³⁸. Również w tym kontekście Klopp wskazuje na Austrię jako dokładne przeciwieństwo Prus. Dwoma podstawami, na których wspiera się monarchia austriacka, są: żywe wśród ludności przywiązanie do dynastii habsburskiej oraz religia katolicka. Dlatego też, podkreślał Klopp, nieskrępowany, wolny od wszelkiej państwowej ingerencji rozwój tej ostatniej leży w najżywotniejszym interesie naddunajskiej monarchii³⁹.

Totalna krytyka, jakiej Klopp poddał zewnętrzną i wewnętrzną politykę Prus w okresie panowania Fryderyka II, służyła uwypukleniu faktu, że Prusy od 1740 r. (początek panowania Fryderyka II) weszły na drogę, która nieuchronnie prowadziła do nieszczęść nie tylko dla Niemiec, ale i całej Europy. Do 1740 r. historyczny rozwój państwa pruskiego w obrębie Rzeszy nie odznaczał się niczym specjalnie niepokojącym, gwarantem „bezpiecznego” (także dla innych) miejsca Prus w Rzeszy było ich oparcie się w polityce zagranicznej o sojusz z Austrią lub przynajmniej niepodejmowanie wobec niej wrogich działań. Z tą tradycją, której początki Klopp wiązał z czasami Wielkiego Elektora, zerwał Fryderyk II. Zerwanie to dowodził Klopp — dało początek innej, fryderycjańskiej tradycji: agresywnej polityki na zewnątrz i wewnętrznego despotyzmu. Reklamowanie przez historyków sympatii „małoniemieckich” czasów Fryderyka II jako czasu narodowego przebudzenia Niemiec jest według Kloppa nie tylko ahistoryczne⁴⁰, ale również moralnie szkodliwe, albowiem oznacza propagowanie sukcesu jako jedyne kryterium osądu działań politycznych⁴¹.

Fryderycjanizm w pruskiej polityce znalazł swoich kontynuatorów w osobach następców Fryderyka II na pruskim tronie. Dla Kloppa kolejnym przykładem amoralności pruskiej polityki było zawarcie przez Fryderyka Wilhelma II w 1795 r. pokoju w Bazylei z rewolucyjną Francją. Wycofanie się Prus z wojny było nie tylko dezercją

³⁷ Ibid., s. 413.

³⁸ „Aus der Verfassung der evangelischen Kirche, aus der Unterordnung des Kirchentums unter die weltliche Gewalt, kann für das sittlich-religiose Leben der Menschen eine ungeheure Gefahr dann erwachsen, wenn dieser Staat ein Aggressiv-Staat ist. Dann der absolute Wille erheischt Gehorsam auf dem einen Gebiete, wie auf dem anderen, auf demjenigen der Kirche, wie auf demjenigen des Staates... Die Folge ist die Verstörung der Gewissen, die moralische Zersetzung, die Verwirrung der Rechtsbegriffe, die vollendete Knechtschaft, eingehüllt in heuchlerische Phrasen, verbramt sogar mit Bibelworten, wie alles dies seit dem Beginne des unglückseligen Krieges besonders aus dem Organe der sogenannten kirchlich konservativen Partei, die Kreuzzeitung, uns entgegen tritt”, O. Klopp, *Die preußische Politik*, s. 54.

³⁹ O. Klopp, *Politische Geschichte Europas seit der Völkerwanderung*, Bd. 2, Mainz 1912, s. 392.

⁴⁰ „Der Fehler vieler unserer Lobredner des Königs Friedrich II liegt darin, daß sie die Anschauungen ihrer Zeit zurücktragen auf die seinige, daß sie dem Heere Friedrichs II dieselbe moralische Kraft beimessen, welche dem preußischen Wehrsystem von 1808 bis 1815 gebührt”, O. Klopp, *Der König Friedrich II*, s. 499.

⁴¹ O. Klopp, *Die preußische Politik*, s. 22.

ze wspólnej walki przeciw wrogom ogólnoeuropejskiego porządku, ale pośrednio działało na ich (tj. rewolucjonistów) korzyść⁴². W jedenaście lat po tym wydarzeniu, na polach Jeny Prusy boleśnie doświadczyły krótkowzroczności swojej polityki pozbawionej zasad⁴³. Nawet udział Prus w antynapoleońskiej, tzw. wojnie wyzwoleniczej (Befreiungskrieg) w latach 1813–1814 w oczach Kloppa nie przedstawiał wystarczającego dowodu na udokumentowanie tezy, że państwo to kiedykolwiek odegrało pozytywną rolę w dziejach Niemiec. Decyzję o otwartym wystąpieniu Prus przeciw napoleońskiej Francji Klopp przypisuje nie inicjatywie i przekonaniom króla Fryderyka Wilhelma III, ale naciskowi i jednoznacznie wyrażonej woli jego poddanych⁴⁴. Stąd też w opinii Kloppa „Für die Erhebung zu diesem Kriege, für das Beispiel in demselben ist die deutsche Nation in ihrer Gesamtheit dem preußischen Volke zu ewigem Danke verpflichtet”⁴⁵.

Po 1815 r., gdy zniknęło napoleońskie zagrożenie, Prusy na nowo podjęły starą fryderycjańską politykę izolowania się od spraw ogólnoniemieckich i stałego podminowywania instytucji politycznych scalających w jakiś sposób państwa niemieckie (chodzi w tym przypadku o istniejący od 1815 r. Związek Niemiecki). Jako przykład takiej polityki Prus Klopp przytacza zręczne wykorzystywanie przez państwo Hohenzollernów wzrostu tendencji liberalnych i demokratycznych w całych Niemczech po 1815 r. Otóż zdaniem hanowerskiego historyka Prusy zorganizowały wielką kampanię dezinformującą, mającą przekonać niemiecką opinię publiczną, że to Austria stoi za planami zduszenia w zarodku prądów wolnościowych. W wyniku tej zręcznej propagandy udało się Hohenzollernom przeciwną na swoją stronę niemiecki ruch liberalny, który w późniejszych latach będzie najwierniejszym sojusznikiem rządu Bismarcka (w latach 1866–1871)⁴⁶. Prawda jednak — co stara się udowodnić Klopp — była zupełnie inna. Prusy bowiem w wyniku całej swojej tradycji ustrojowej są skazane tylko na jedną formę rządów: absolutyzm i nie ma znaczenia, czy wystąpi on pod postacią rządów monarchicznych czy demokratycznych — istota pozostanie ta sama. Hohenzollernowie więc, czując, że nie są niezastąpieni jako czynnik przetrwania pruskiego absolutyzmu, tym bardziej stawali się wrogami (aczkolwiek zakamuflowanymi) ruchów demokratycznych i liberalnych. Co innego Austria. Istnienie w monarchii nadunajskiej samodzielnej arystokracji, która nie została wzorem swojej pruskiej odpowiedniczki zmiądzona przez maszynę państwową, stwarza dla tego państwa sprzyjające warunki dla zaistnienia demokratycznych instytucji. Arystokracja, która jest realną siłą polityczną, stanowi niezbędne ogniwo pośrednie między monarchią a poddanymi. W Prusach ono nie istnieje, stąd też występowanie sytuacji grożącej powstaniem demokratycznego despotyzmu⁴⁷.

⁴² Ibid., s. 8.

⁴³ Ibid., s. 10.

⁴⁴ „Im Februar und März 1813 drangte der Wunsch und Wille des gesammten Volkes den König Friedrich Wilhelm III zu dem gerechten Kriege der Notwehr, den der König aus sich nicht wollte”, O. Klopp, *Der König Friedrich II*, s. 498.

⁴⁵ Ibid., s. 499.

⁴⁶ O. Klopp, *Die preußische Politik*, s. 18–19.

⁴⁷ „Denn nachdem der Fridericianismus nach innen jede wahre Wahrheit vernichtet, nachdem er unter drei Factoren des politischen Lebens der Staaten die eigentliche Aristokratie zur unbedingten Dienerin der Krone hinabgedrückt hat, kann es in Preußen, so lange desselbe als Staat besteht, nur eine einzige Form der Vefassung geben: dem Absolutismus, und nur zwei Factoren, die, entweder der eine oder der andere, diese Form der Vefassung sich dienstbar machen: die Krone oder die Demokratie. Ein drittes gibt es nicht”, *ibid.*, s. 18.

Przedstawiona powyżej linia rozumowania, zaprezentowana przez Kloppla w jego antypruskiej argumentacji, zdradza wszelkie podobieństwa do klasycznej Tocquevilowskiej konstrukcji myślowej: centralizm poprzez faktyczne osłabienie arystokracji przygotowuje grunt pod rewolucję, która po krótkim okresie anarchii przekształca się w despotyzm nowego rodzaju (tzn. demokratyczny).

Jedną z głównych tez stawianych przez Kloppla jest przekonanie, że wszystkie wysiłki polityki pruskiej po 1815 r. konsekwentnie zmierzały do wydarzeń 1866 r. Główny ciężar winy za ciąg wydarzeń, który doprowadził do Sadowy, leży po stronie Prus. Jediną winą austriackiej polityki, jaką dostrzegał Kloppl, było niedostrzeżenie w porę (lub niedocenienie) zagrożenia dla Związku Niemieckiego płynącego ze strony Prus. Przyczynę tego niedopatrzania Kloppl upatrywał we wrodzonej niejako Austrii „konserwatywnej zasadzie”, która każe raczej reagować na bieg wypadków, niż aktywnie nań oddziaływać⁴⁸.

Kloppl podkreśla, że żadnym zabezpieczeniem dla Austrii nie był fakt istnienia Świętego Przymierza, łączącego przecież w oficjalnym sojuszu Prusy, Rosję i Austrię. Analiza podjęta przez Kloppla doprowadziła go do konkluzji, że związek tych trzech państw był tylko nominalnym sojuszem. Największą zaś jego wadą była wewnętrzna niespójność — łączył bowiem w sobie konserwatywne z natury państwo (tj. Austrię) z dwoma „zdobyczymi potęgami” (eroberende Mächte)⁴⁹.

Konserwatyzm austriackiej dyplomacji nie zapobiegał więc powstaniu w 1834 r. pod egidą Prus Związku Celnego. Wydarzenie to Kloppl oceniał jednoznacznie negatywnie, upatrując w nim kontynuację antyaustriackich tendencji istniejących w Rzeszy już od XVI w., podtrzymywanych później przez Szwedów w czasie wojny trzydziestoletniej i ostatecznie podjętych przez Prusy Hohenzollernów⁵⁰. W ocenie Kloppla doprowadzenie przez dyplomację pruską do powstania Związku Celnego było nie mniejszym sukcesem niż zwycięstwo pod Sadową. Związek Celny od początku tworzył jego zdaniem „związek w związku” i był niczym innym, jak jeszcze jednym pruskim stronnictwem⁵¹.

Obok integracji ekonomicznej, jako narzędzie w ekspansjonistycznej polityce Prus Kloppl dostrzegał również wykorzystywanie przez nie rodzącego się ogólnoniemieckiego poczucia wspólnoty narodowej (Nationalitätsprinzip). Zauważał, że to nie Napoleon III był promotorem rewolucyjnej w swojej treści zasady narodowości jako stałego punktu w europejskiej polityce. O wiele więcej w tej mierze uczyniły Prusy przez wykłady Johanna Gottlieba Fichtego oraz dzieła Friedricha Ludwiga Jahna lub Ernsta Moritza Arndta⁵². Podsycanie przez Prusy rodzącego się niemieckiego nacjonalizmu było dla Kloppla kolejnym dowodem uwypuklającym różnice w zasadach kierującymi polityką Prus i polityką Austrii. Zamiast reklamowanej i realizowanej przez Prusy zasady narodowego ekskluzywizmu, Austria w swojej polityce wewnętrznej stała na gruncie maksymy wyrażonej przez króla Węgier, św. Stefana: „unius linguae et unius moris regnum imbecille et fragile est”⁵³. Monarchię Habsburgów Kloppl

⁴⁸ Ibid., s. 30.

⁴⁹ Ibid., s. 11.

⁵⁰ „Der Zollverein war eine Frucht jener habsburgfeindlichen Richtung im alten Reiche, die zuerst vertreten wurde von Moritz von Sachsen, dann von den Schweden und schließlich von Preußen aufgenommen wurde”, O. Kloppl, *Die politische Geschichte*, t. 2, s. 301.

⁵¹ Ibid., s. 304.

⁵² Ibid., s. 305.

⁵³ Ibid., s. 368–369.

porównywał do różniących się od siebie dzieci, pochodzących z jednego domu. Czynnikiem jednoczącym jest wspólny ojciec — cesarz⁵⁴. Kolejny raz obserwujemy więc jakże często powtarzany przez Kloppa kontrast: scentralizowane (ale rewolucyjne w swej istocie), nacjonalistyczne Prusy oraz konserwatywna (ale i liberalna), zdecentralizowana Austria.

Osoba Bismarcka, premiera Prus i następnie pierwszego kanclerza I Rzeszy była dla Kloppa ucieleśnieniem wszystkich najgorszych tradycji fryderycjańskiej polityki⁵⁵. Niemniej jednak rozpętanie przez „żelaznego kanclerza” wojny z Austrią w 1866 r. Klopp uznał jako zdecydowany krok wstecz nawet w stosunku do pozbawionej skrupułów polityki Fryderyka II. Ten ostatni miał przynajmniej świadomość istnienia „solidarności monarchicznej zasady”⁵⁶ i płynących z niej konsekwencji. Sojusz Prus w 1866 r. z „rewolucyjnym” królestwem Włoch przeciw Austrii był dla Kloppa dowodem, że Hohenzollernowie zapoznali również i tą zasadę⁵⁷.

Wojna prusko-niemiecka z 1866 r. (tak Klopp ten konflikt określa, przypominając, że obok Austrii również inne państwa Związku Niemieckiego walczyły wówczas przeciw Prusom) przyniosła całym Niemcom tylko szkody. Przede wszystkim oznaczała ona zwycięstwo makiawelicznej zasady, że cel uświęca środki — odtąd kryterium stosowanym w polityce wewnątrzniemieckiej będzie nie prawda, ale sukces⁵⁸. Wojna 1866 r. wypełniła według Kloppa program polityczny Szwecji z 1640 r., tzn. wypchnięcie drogą militarną Austrii poza obręb Rzeszy⁵⁹.

Druga Rzesza, owoc pruskiego zjednoczenia Niemiec „krwią i żelazem”, nie może pretendować do jakiegokolwiek pokrewieństwa ideowego z dawną I Rzeszą. Jak sama nazwa tworu powstałego w 1871 r. wskazuje („deutsches Kaisertum”), nie stanowi on kontynuacji uniwersalistycznego Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego, ale jest czymś zupełnie nowym, mianowicie cesarstwem narodowym („ein nationales Kaisertum”) i jako takie zbliża się do bonapartystowskiego wzoru⁶⁰. Próżne są nadzieje zwolenników „małoniemieckiego” zjednoczenia Niemiec, którzy sądzą, że Prusy rozpląną się w nowej, zjednoczonej Rzeszy. Prusy, zdaniem Kloppa, nigdy nie pozbędą się swojej „rozkazodawczej natury” („befehlende Natur”)⁶¹ i pozostaną agresywnym państwem. Prusy to nie Austria, która stoi na gruncie poszanowania istniejącego prawa i cele swojej polityki ma wyłącznie defensywne⁶².

⁵⁴ „...diese Monarchie ist aber eine kleine Welt für sich durch die Verschiedenheit ihrer Nationalitäten, vergleichbar den verschieden gearteten Kindern eines Hauses. Die Ansprüche der Kinder gehen oft auseinander. Sie eignen sich untereinander nicht immer. Der Vater ist es, der richtend über allen steht und darum den Kindern als die verkörperte Gerechtigkeit erscheint”, *ibid.*, s. 391.

⁵⁵ O. Klopp, *Die preußische Politik*, s. 38.

⁵⁶ *Ibid.*, s. 48–49.

⁵⁷ *Ibid.*, s. 50.

⁵⁸ „Dies moralische Unglück besteht darin, daß abermals der Erfolg dem Principe der Unwahrheit und der Gewalt vor dem großen Haufen den Schein des Rechtes verliehen hat”, *ibid.*, s. 51.

⁵⁹ „Der Krieg brachte in Erfüllung was schon in 1640 Schweden ausgesprochen hatte — Österreich hinauszuerwerfen und sein Reich zu schaffen, gegründet auf die Macht eines starken Heeres”, O. Klopp, *Politische Geschichte*, t. 2, s. 372.

⁶⁰ „Man suchte den Vorgang hinzustellen wie eine Wiederaufrichtung des alten Kaisertumes. Aber ein deutsches Kaisertum hat es vor 1871 nicht gegeben. Das in Versailles ausgerufenen Kaisertum ist ein neues und doch nicht ganz neu. Es ist ein nationales Kaisertum und insofern eine Nachahmung des französischen”, *ibid.*, s. 385–386.

⁶¹ *Ibid.*, s. 357.

⁶² *Ibid.*

Zaprezentowane powyżej poglądy Onno Kloppa na historię Prus i rolę odgrywaną przez nie w dziejach Niemiec pozwalają, aby je zakwalifikować jako konserwatywną krytykę tendencji rozwojowych (takich, jakimi je postrzegał Klopp) państwa Hohenzollernów. Konserwatyzm Kloppa nie polegał tylko na przywiązaniu do stanu, jaki panował w Związku Niemieckim przed 1866 r. Konserwatyzm ten zdradzał cechy charakterystyczne dla całej europejskiej myśli zachowawczej, tzn. niechęć wobec omnipotencji państwa, nieufność wobec rodzących się tendencji nacjonalistycznych oraz postulat silnej pozycji arystokracji jako przeciwwagi zarówno dla ludu, jak i ekspansywnych zakusów władzy państwowej⁶³.

Należy również zauważyć, że akceptując właśnie te elementy w swojej krytycznej wizji historii Prus, Klopp wykazał idealną jednomyślność z konserwatywnymi krytykami bismarckowskiego zjednoczenia Niemiec wywodzącymi się z samych Prus (np. Ernstem Ludwigiem von Gerlach)⁶⁴. Nie powinno to budzić zdziwienia, gdy się zważy, że głosy krytyczne wobec zjednoczenia Niemiec „krwią i żelazem” wychodziły prawie wyłącznie z kręgów konserwatywnych (zarówno pruskich, jak i austriackich).

Na koniec należy zauważyć, że poglądy Kloppa i jego wizja dziejów dualizmu prusko-austriackiego, podobnie jak opinie jego adwersarzy z obozu „małoniemieckiego” (Treitschkego, Sybela czy Droysena), poprzez dość znaczne obciążenie potrzebami konkretnej koniunktury politycznej, tj. usprawiedliwianiem aspiracji bądź Prus, bądź Austrii do dominacji w Związku Niemieckim, są o wiele bardziej cenne jako materiał źródłowy do poznania konkurujących ze sobą opcji i koncepcji politycznych (w myśl znanej na naszym gruncie maksymy Józefa Szujskiego o „fałszywej historii jako mistrzyni fałszywej polityki”) niż jako pełnowartościowe dzieła historiograficzne.

Summary

This article discusses the views of Onno Klopp, the nineteenth-century „Great German” historian, about the history and essence of the Prussian state. The vision of the Prussian past, presented by Klopp, remained closely connected with his critical assessment of the policy of uniting Germany „with blood and iron”, expounded by Bismarck and initiated by the war waged by Prussia against Austria in 1866.

The conclusions reached by Klopp in his analysis of the history of Prussia inclined him to ascertain that the Hohenzollern state was militarized, strongly centralized, and prone to outward aggression. Klopp maintained that the chief responsibility for granting such shape to Prussian political praxis lies primarily with Frederick II.

Klopp was convinced that the heir and continuator of the trend initiated by Frederick was Otto von Bismarck. The events of 1866 are conceived as a logical completion of the anti-Austrian policy of Frederick II.

⁶³ Por z poglądami zawartymi we wcześniej wspomnianych pracach Tocquevilla, de Custine’a, a także Burke’a lub Hallera — E. Burke, *Refleksje o rewolucji we Francji*, Kraków 1884; C.L. von Haller, *Die Erneuerung der Staatswissenschaft*, t. 1, Winterthur 1820.

⁶⁴ Por. E.L. von Gerlach, *Deutschland um Neujahr 1870*, Berlin 1870; idem, *Kaiser und Papst*, Berlin 1872.

The criticism of Prussia, conducted by O. Klopp, which incriminated the Prussian state machine, striving towards uniformity and centralization, situated the Hannoverian historian within the current of European conservative thought, which contested the progressing centralization of the state apparatus (cf. Tocqueville, de Custine and in Prussia — E. L. v. Gerlach).

(transl. A. Rodzińska-Chojnowska)

JA, AUTOR

Semper